

ORMOS MÁRIA: Magyarország Közép-Európában, Európában és a világban

A 19. század folyamán sokak szemében kérdéses volt a kis nemzeteknek még a létjogosultsága is. A kultúra, a tudomány, az államszervezési képesség, a gazdasági eredményesség szempontjait véve figyelembe, a gondolkodók és a politikusok jó része arra a következtetésre jutott, hogy mivel jelentős önálló eredményt a kis népek nem mutattak fel, az emberiség jövője szempontjából valójában feleslegesek. E tendencia, amely megfigyelhető volt az akkori alakuló baloldalon csakúgy, mint a jobb- és a szélsőjobb szárnyon, kapcsolatban állt a kapitalizmus megszilárdulásával és terjeszkedő tendenciájával, amely már ekkortájt meghaladta működési rendjében az egyébként magasztalt nemzeti szempontot és a nemzeti területeket. Reprezentánsai csakúgy, mint bírálói e helyett már nagytérben gondolkodtak. Az egyik oldalon a birodalmi ambíciók, a másikon a „világforradalom” gondolata vert gyökeret. Úgy tűnt, hogy a világ mozgásának nagy vonalai is ezt a tendenciát kínálják fel. Kirajzolódtak a nagy gyarmatbirodalmak, Oroszország javában növelte saját zárt birodalmát, a németek készülődtek rá, hogy létrehozzák messze a német egység keretein túl fekvő befolyási övezetüket, Lenin pedig egy olyan új világrendet vizionált, amely, ha azonnal nem is az egész világra, de Európára és Ázsiára hamarosan kiterjed.

A magyar kiegyezés, az 1867-es kompromisszum sem történhetett másként, mint a beilleszkedés révén egy, az etnikai területnél jóval nagyobb birodalom kereteibe. A dualizmus a korábbinál sokkal szélesebb belső mozgásteret biztosított a hazai gazdaság, kultúra és tudomány számára, ám nem felelt meg a korszakban ismert állami szuverenitás fogalmának, mivel az önálló döntéshozatal joga nem terjedt ki a pénzügyekre, a vámszabályozásra, a külpolitikára és a hadügyekre. A Baltikum, a Duna-medence és a Balkán egy részének kis nemzetei még kevesebb jogosultsággal rendelkeztek, és képviselőik hiába fontolgatták az összefogás lehetőségét annak érdekében, hogy e helyzeten változtassanak, minduntalan elbuktak a hatalmasokkal szemben. Ehhez hozzásegített, hogy többnyire maguk is saját kisebb-nagyobb birodalmaikat szerették volna kiépíteni a többi érdekelt rovására. A kis nemzetek valóban nem sokat számítottak e korszakban.

Az első rést ezeken az állapotokon az első világháború utolsó évében és a békekonferencia döntéshozatala sodrában ütötték a győztes nagyhatalmak. A kiinduló pontot Wilson elnök álláspontja képezte a nemzeti önrendelkezésről, amely azonban még a konferencia más szereplőinek hatására eltorzult formájában sem érvényesülhetett volna, ha más érdekek nem támasztják alá. Az utóbbiakkal ezúttal nem szükséges foglalkozni, mivel témánk szempontjából annak van a legnagyobb jelentősége, hogy a végeredmény mégis csak a kisnemzeti princípium elvi és részleges gyakorlati elfogadása lett. A gyakorlatban azért tekinthető az elv működése részlegesnek, mert Ausztriát és Magyarországot kivéve az övezetben egyetlen valóban nemzeti állam sem keletkezett, miközben e két állam etnikai bázisát viszont megcsonkították. A nemzeti elv tehát a térség egyetlen államát illetően sem érvényesült.

Mindenesetre Magyarország – évszázadok óta első ízben – szuverén nemzetállammá vált, ezzel az előnnyel azonban több okból kifolyólag nem tudott megfelelni. A területi, etnikai, gazdasági problémákat mellőzve, elsősorban azért volt lehetetlen élni az előnnyel, mert a magyar államot az 1920-as években kizárólag ellenséges politikát folytató, a magyar politikai osztállyal szemben bizalmatlan országok vették körül, és az ellenséges attitűdöt a francia politika is támogatta, amely ebben az időben meghatározó szerepkörbe jutott. A teljes izoláltságon csak itt-ott keletkezett rés, amelyekkel a magyar politika többnyire elég jól élt, de sosem jutott el odáig, hogy szavát a nemzetközi fórumokon komolyan vegyék, és megfontolás tárgyává tegyék. A helyzet az 1930-as években tovább

romlott, mivel a magyar állam gazdasági és politikai kitörési pontokat keresve elsősorban Olaszország és Németország felé orientálódott, és mint utóbb kiderült: rossz lóra tett.

Ez a politika különösen veszélyessé vált Hitler uralomra jutását követően, mivel a nemzeti-szocializmus, minden más katasztrofális tendenciája mellett, ismételten magába foglalta a birodalmi ambíciót, ami a közép-európai kisállamiság megszüntetésére (is) irányult. Mivel Hitler gondolkodásában nem fért meg az unió vagy a föderáció elve, hanem a teljes betagolást és alárendelést akarta megvalósítani az etnikai bázis felbomlasztása, és a nemzeti vezetésre alkalmas rétegek kiirtása árán, mindazok, akik a nemzetiszocialista állammal való együttműködéstől várták helyzetük javulását, valójában a saját halálos ítéletüket készültek aláírni.

Ezt a sorsot a szövetséges és társult hatalmak győzelme következtében az érintett nemzetek elkerülték ugyan, de szinte azonnal részeivé váltak egy másik elnyomó rendszernek, amely formailag elismerte ugyan az országok önállóságát és részben korábbi állami kereteiket is, de a tényleges szuverenitástól, sőt a legfontosabb kérdésekben az autonóm döntéshozatali jogtól is megfosztotta őket. A Baltikum, Lengyelország, a Duna-medence és a Balkán nagy része, sőt ezúttal Németország keleti fele is, egy nagy birodalomnak kiszolgáltatott vazallus rendszert alkotott. Ez az állapot kitartott több, mint negyven évig, de a kötelek az 1980-as években már szakadozni kezdtek, hogy végül a szovjet rendszer hatodik vezető személyisége, Mihail Gorbacsov elengedje a gyeplőt. Ebben a gazdasági és katonapolitikai kényszerhelyzet, az amerikai politika, valamint Gorbacsov saját koncepciója mellett kétségtelenül szerepet játszottak azok a törekvések és mozgalmak, amelyek magában a térségben, elsősorban Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon jelentkeztek.

1989 és 1991 között a legtöbb térségbeli kis állam számára elérkezett a szabadulás órája, amely azonban egyúttal olyan nehézségeket tartogatott számukra, amelyek súlyát eredetileg sehol sem tudták felmérni. Elméletileg felmerült az a gondolat, hogy a problémákat erőik egyesítésével próbálják megoldani, az erre irányuló kísérletek azonban nem vezettek érdemleges eredményekre. A legfőbb akadályt vélhetően az képezte, hogy miként a múltban, ezek az országok továbbra sem kínáltak egymásnak alapot a szoros gazdasági együttműködésre. E helyett konkurensként állnak szemben egymással. Tökehiánnyal küszködve egymás orra előtt igyekeznek megszerezni a lehetséges befektetőket, és ha termékeiket értékesíteni szeretnék, a világ minden táján kénytelenek a piacot keresni, és megtalálni. Ez a szituáció a világkapitalizmus jelenlegi állapotából fakad, és semmilyen politika nem tud változtatni rajta.

Mi több, mivel mindegyik újonnan felszabadult ország súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal küzd, és mivel mindegyik politikai erő igyekszik a baljós jelek ellenére megszilárdítani szavazó bázisát, egyesek pótszerek után kutatnak, és a pótszerek körében a legkönnyebb megtalálni a régi jó nacionalizmust. Ez azonban óhatatlanul, olykor még a szereplők szándékai ellenére is odavezet, hogy a közeledés és az együttműködés politikai és kulturális lehetőségei is veszendőbe mennek. A nacionalista tendencia olykor kormányzati szinten is megjelenik, máskor, mint Magyarországon, kisebb-nagyobb pártok és szervezetek élnek vele, szintén nem veszélytelenül. Kizárólag az új-nacionalizmus szellemében értelmezhető, ha a jelenlegi szlovák vezetés a szlovák autonómiát elvető cseh Beneš elnök kisebbségellenes politikáját látszik támogatni, és figyelmen kívül hagyja a szlovák Milan Hodža jóval tágabb keblű és egyúttal racionálisabb javaslatait. Hodža, ha megéli, egy ilyesfajta politikát biztosan nem támogatott volna.

Aligha vitatható, hogy a közép-európai egység csaknem két évszázad óta repkedő kék madara ma sincs elérhetőbb közelségben, mint volt bármikor. A magyar állam aligha tehet mást, mintha e nehézségek ellenére a békés szomszédsági viszonyt ápolja, és felhasznál minden lehetséges adódó alkalmat, hogy azt elmélyítse. A magyar értelmiség is tehetne azonban valamit. Jó lenne, ha tankönyveinkben megjelenne szomszédaink története és irodalma, ha valamivel több fordítás látna napvilágot a lengyel, cseh, horvát, szerb, román

szerzőktől, ha a sajtó „bezzegelés” helyett ismertetné a szomszédos államok tényleges helyzetét és a náluk alkalmazott mechanizmusokat, és ha egyáltalán igyekeznék azon, hogy minél többen megtanulják az egyik vagy a másik, esetleg több szomszédunk nyelvét. A jelenlegi gazdasági kérdésekről, a szociálpolitikáról vagy az egészségügyről el lehet beszélgetni angolul, a térségünkben megszületett kulturális értékek összekötő szálairól azonban aligha. Ha nincs, aki tolmácsolja a szélesebb közönség számára mindazt, ami a kultúrában tegnap született és ma születik, úgy legfeljebb akkor szerzünk majd róla tudomást, ha egy nagy angol-amerikai vagy német kiadó közre bocsátotta.

A közép- és kelet-európai országok, beleértve ebbe tehát a Baltikumot, Lengyelországot és a Balkán jó részét is, egy ideje és jelenleg is arra vannak ítélve, hogy boldogulásuk útját egyenként keressék. A Közép-Európára vonatkozó negatív képtől eltérően azonban a lehetséges út megtalálására van remény, mi több, erre jóval nagyobb esély nyílik, mint az elmúlt évszázadokban valaha is nyílt. E pozitív értelmű átrendeződésnek két fő összetevője van. Az egyik neve Európai Unió, a másik pedig a világ egészének nyitottá válása, amit mondializálódásnak vagy globalizálódásnak neveznek. A hosszú időn át mások által kijelölt utakon vándorló országok számára nem könnyű feladat megtalálni és ésszerűen kihasználni az ebből adódó lehetőségeket, de nem lehetetlen.

Az Európai Unió létrejötté arra vall, hogy a történelmi múlt olykor olyan leckében részesíti elszenvedőit, hogy azok képessé válnak a tanulságok összegzésére. Rövidre zárva, a lecke abban állt, hogy amennyiben az európai államok tovább folytatják egymással szemben gyilkos politikájukat, úgy egy harmadik összetűzésben valamennyien felőrldnek. A második világháború által hátrahagyott porból és hamuból a nyugat-európai országok úgy emelkedtek ki, hogy letettek minden korábbi rekriminációjukról, keresni kezdték a megbékülés módját és azokat a pontokat, amelyeken az együttműködés a legkevesetétobbnek tűnt. Apránként bővítették a kereteket és óvatosan eljutottak odáig, hogy kereskedelmi és pénzügyi szempontból az unió már úgy működik, mint egy jól szervezett és bürokratikus erős birodalom. Az EU mégsem birodalom a szó hagyományos értelmében, mivel önkéntesen keletkezett, nincs egy országhoz köthető vezérlőpultja, és az állami jogosítványok jelentős részét a tagállamok kezében hagyja. Ugyanakkor nem is föderáció, mivel a föderalisták régi követelményeit a közös kormányzatra, külpolitikára és az ugyancsak közös védelemre nézve mindmáig nem honorálta.

Az EU-hoz hasonló formátum a világtörténetben még nem létezett. Egyedi jellege nem csak abból következik, hogy a hozzá való társulás önkéntes és hogy nincs egyetlen országhoz köthető irányító centruma, de abból is, hogy tagjai egyenlő jogokat élveznek, és hogy az Unió sokat tesz azért, hogy a jogi egyenlőséget a gazdasági kiegyensúlyozottság támaszthassa alá. Ami az egyenlő jogokat illeti, az persze nem jelenti, hogy a tagok súlya is egyenlő. Észtország szava minden bizonnyal nem nyom annyit a latban, mint – mondjuk – Franciaországé, de az észt vagy a magyar képviselőnek nem kell az előszobában várakoznia, míg sorsa felől mások döntenek, ahogyan az korábban számtalanszor történt. (Néha még akkor is, ha a javára döntöttek.) Ellenkezőleg, elmondhatja a véleményét, tehet javaslatokat, lobbizhat, támogatókat kereshet, egy szóval: a kis államok képviselői szereplőkké váltak a nagypolitika színpadán. Magyar kormányfővel vagy miniszterrel megelőzően nem esett meg, hogy részese lehetett volna nemzetközi jelentőségű tárgyalásoknak, hacsak a tárgyalás nem éppen a saját országára vonatkozott.

E világtörténelmi fordulat jelentősége óriási, de talán még ennél is nagyobb súllyal esik a latba az anyagi támogatás, amelyet a gazdagabb országok a szegényebbeknek nyújtottak és nyújtanak abból a célból, hogy felzárkózhassanak az élbolyhoz, és hogy az európai gazdaság összessége kiegyenlítetté váljon. Voltak ugyan a múltban olyan nagy és kis birodalmak, amelyek titokban és erőszakkal kivontak az egyik tartományból erőforrásokat azért, hogy egy másikba bepumpálhassák, de tudjuk, hogy ez végül sehol sem vezetett jóra. Ezút-

tal a felzárkóztatás nem titkoltan és nem kényszer hatására történik, hanem nyíltan és önkéntesen, még ha egyik-másik úgynevezett „befizető” ország berzenkedik is olykor ez ellen, és igyekszik a terheit minimalizálni.

Magyarország, miként e rendszer többi élvező alanya, története során soha sem kapott más-tól vagy másoktól egy huncut vasat se. Ezzel szemben Magyarországra többször is kiróttak – jóvátétel, vagy a károk helyreállítása címén – olyan abnormálisan magas összegeket, amelyeknek a teljesítésére az egyébként is tönkrement gazdaság teljességgel képtelen volt. Ennek a gyakorlatnak vége. Ezt a gyökeres fordulatot nem írja felül az sem, hogy a 2004-ben és 2007 elején felvett új tagországok már nem kapnak akkora támogatást, mint kaptak a korábban belépő, ugyancsak elmaradással küzdő országok. Magyarország Európában szívesen látott családtag, és nem alkalmatlan vendég vagy szegény rokon többé. A közbeszédben nem „utolsó csatlós”, nem is a szovjet rendszer „szatellit” állama, és nem fenyegeti egyetlen hatalom sem. Aktuálisan csak a saját esetleges tehetetlensége fenyegetheti abban az esetben, ha a felkínálkozó esélyeket nem tudja felhasználni. Ha a megnövekedett nemzetközi politikai presztízst, a fenyegetettség megszűntét és a megnyílt anyagi lehetőségek tárházát összevonnuk, nem lehet kétséges, hogy a magyar jövő biztonságát és esélyeit az EU tartogatja.

Az EU-tagsággal kapcsolatban nem kevesen kényszerről vagy kényszerhelyzetről beszélnek. Ez azért lehetséges, mert az országok többségében másféle megoldási lehetőség láthatóan nem mutatkozik, ha pedig nincs választási lehetőség, a helyzet kétségkívül kényszerként jelenik meg. A magam részéről azt gondolom, hogy a kényszer azonban nem abszolút, hanem párban jár az ésszerűséggel. Mivel az EU-hoz való csatlakozást sem maga az EU szervezete, sem valamely tagállama nem erőltette rá egyetlen jelenlegi tagra sem, minden egyes ország vezetésének és lakosságának a racionalitás alapján kellett a kérdésről döntenie. Hasonló a helyzet az euró bevezetése kérdésében is. Bizonyos esetekben választani lehet ésszerű alapon is a kívül maradáshoz. Ha egy ország gazdasága stabil és virágzó, a kapcsolatrendszere tágas, és megvan az esélye a további fejlődésre, megalapozottan választhatja az önállóságot. E kérdéssel kapcsolatban szinte mindenütt felmerültek azonban irracionális érvek is, többnyire a nemzeti szuverenitás féltése talaján. Egyesek szerint ugyanis a felemelkedésnek megvan az önálló nemzeti útja akkor is, ha az ország szegény, tökehiányos, és ezért társadalma ezer sebből vérzik.

A világ kinyílása és a gazdaság egységbe rendeződése, másként a globalizáció többek között azt jelenti, hogy az EU-hoz csatlakozó új országok hosszú izoláltságukat követően egy merőben más világban találták magukat, mint amelyet kénytelenek voltak évtizedeken át tartó bezártságuk kezdetén elhagyni. Megváltozott a világ gazdasági szerkezete, és megváltozott a kapitalizmus természete. Ez gyakorlati alkalmazkodási problémák mellett egyúttal azt is jelenti, hogy a korábbi politikaelméleti keretekbe sem lehet egyszerűen visszatalálni, hanem szinte minden régebbi megállapítást felül kell vizsgálni.

Ami a világrendszer szerkezetét illeti, először is arra kellett rádöbenni, hogy a két pólussal rendelkező világ tartósságáról szóló okfejtések megalapozatlanok voltak. Az egyik pólus – minden ellenkező prognózis ellenére – megroppant. Ettől kezdve az elemzők jó ideig egy pólusú világról szóltak, és ehhez a modellhez kötötték a globalizálódás fogalmát. Úgy tűnt, hogy a zenekart, mint karmester az USA vezényli, és az előadás lényegében véve egyszólamú. Nem sok időnek kellett azonban elteltie ahhoz, hogy éppen az Európai Unió megjelenjen második pólusként, és bár esélyes győztesnek nem lehet tekinteni, mindenképpen versenytárs. Hamarosan az is kiderült, hogy Ázsia egy tekintélyes része mind nagyobb erővel és mind sikeresebben araszol előre, és azon van, hogy további pólust vagy pólusokat alakítson ki. Hozzá tartozik a képhez, hogy az orosz pólus összeroppanása sem teljes, nem csak azért, mert egy akkora potenciális erő, amelyet képvisel, nem lehet egy mozdulattal eltüntetni sem a térképről, sem a világrendszerből, de konkrétan és hétköznapi értelemben azért sem, mert energiaforrásai nélkül

a belátható jövőben az európai pólus nem működőképes, az pedig egyelőre kérdéses, hogy vajon az ázsiai pólus vagy pólusok boldogulhatnak-e nélküle.

A kapitalizmus mára kialakult jellemével tengernyi írás foglalkozik. A legfontosabb, és nem igen vitatott megállapítása ennek az irodalomnak, hogy a nagytőke nemzeti jellege, meghatározott országhoz, államhoz való kötöttsége és kötődése lényegében véve megszűnt. E körülmény miatt az állami szerepkörök részben beszűkültek, részben viszont kiszélesedtek. Kisebb a hatás, amelyet a mai állam a nagy gazdasági mozgásokra és a multinacionális tőkére gyakorolhat, ezzel szemben kitágult a tér, amelyet szemmel kell tartania, és amelyben működnie kell ahhoz, hogy az ország gazdaságára nézve mégis pozitív irányban fejtsen ki tevékenységet. Ez természetesen nem kizárólag a közvetlen pénzügyi, gazdasági és külkereskedelmi problémákra áll, de a teljes külföldi politikai mozgásra.

Mindez magától értetődően maga után vonja a klasszikus politikai elméletek felülvizsgálatának szükségességét is. Csak röviden utalok arra, hogy megváltozott a szuverenitás fogalma, a nemzetállamot kikezdte az idő vasfoga, a parlamentáris demokrácia számos új, kiegészítő alrendszert fogadott magába. Megemlítek azonban még egy, pillanatnyilag meglehetősen zavaró momentumot, amely szintén elméleti revízióra hív fel. Az európai politikaelméleti rendszerekben hagyományosan szervesen összekötötték a kapitalizmus kifejlődését a parlamentáris demokrácia kiépülésével. Most viszont azt látjuk, hogy a kapitalizmust rohamtempóban ki lehet alakítani kifejezetten diktatórikus, illetve többé, kevésbé leplezett tekintélyuralmi rendszerek keretében is. A két jelenség kapcsolata tehát nem feltétlen.

Ez a lapidáris és egyúttal megkérdőjelezhetetlen megállapítás azonban visszamenően is felvet kérdéseket. Méghozzá nem is keveset. Ezek közül most csak egyet említek meg. Vajon egyáltalán hol és mikor fejlődött ki a kapitalizmus demokratikus keretek között? Végbement bárhol az alapozás és a fejlődés első néhány etapja az erőszak különféle formái nélkül? A kérdésfeltevés és a lehetséges válasz messzemenő következtetésekkel járhat, többek között még arra nézve is, hogy vajon mi a góca a Közép-Európában jelentkező súlyos zavaroknak. Ebből a kérdésfelvetésből természetesen nem lehet egyenesen arra az eredményre jutni, hogy amennyiben ezek az országok a demokrácia játékszabályai szerint akarják kiépíteni a kapitalizmust, illetve bekapcsolódni a nagy tőkés világrendszerbe, akkor eleve bukásra vannak ítélve. Ez a következtetés azért lenne megalapozatlan, mert a felzárkózás demokratikus környezetben, és e környezet által támogatva megy végbe. Arra a következtetésre azonban talán el lehet jutni, hogy e pótlólagos feladatot alaposan meg kell vizsgálni ahhoz, hogy a megfelelő demokratikus módszereket egyáltalán meg lehessen találni.

Magyarország geopolitikai értelemben ugyanazon a helyen található, ahol a honfoglalás óta mindig is volt. Ennek ellenére mégis teljesen más térben találja magát, mint amelyben valaha is tartózkodott. Közép-Európa ugyan, miként a távolabbi múltban, a közelmúltban sem mutatkozott reális regionális egységnek, de legalább a szomszédság megélése barátságossá vagy a múlthoz képest barátságosabbá vált az esetek nagy többségében. Az ország benne van egy biztonságot és egyben konkrét pénzügyi segítséget is jelentő nagy európai és euroatlanti rendszerben, és mind jobban bekapcsolódik a világrendszerbe. Minden jelenleg tapasztalható gazdasági, társadalmi, kulturális, oktatási, egészségügyi stb. problémája ellenére a jövő történetírása az 1989-cel kezdődő éveket nagy valószínűséggel nem a magyar kudarcok körébe sorolja majd be, hanem sikertörténetként fogja aposztrofálni. A lehetőségekkel természetesen különbözőképpen lehet élni, illetve el is lehet őket mulasztani. Mivel a globális világ nem az egyenlő erők klubja, hanem éles harc folyik a pozícióért, a történetnek messze nincs vége.